

Maraş Savunması Taşınmaz Kültürel Mirası¹**Veysel ÖZBEY**

Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü,

Mimarlık Ana Bilim Dalı

veyselozbey@gmail.com

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-4454-2317>**Öz**

Taşınmaz kültürel mirasın tarihsel değer boyutu da vardır. Önemli tarihsel olayların yaşandığı mekânlar ayakta kaldığı sürece, yaşanan olayları hatırlatır. Bu bağlamda ulusal kimliğin de vazgeçilmez birer parçasıdır. Çalışmada Millî Kurtuluş Mücadelesi'nin ilk zaferi olan Maraş Savunması'na sessizce tanıklık eden, ayakta kalmayı başarmış taşınmaz kültürel miras ele alınmıştır. Savunmaya giden süreç içerisinde yaşanan önemli olaylar tarihsel olarak aktarılmıştır. Olayların yaşandığı mimarî ürünlerin günümüze kadar olan süreçte durumu incelenmiş ve yapıların günümüzdeki durumları hakkında tespitler yapılmıştır. Taşınmaz kültürel mirasın önemli bir bölümünün günümüze özgün olarak ulaşamadığı tespit edilmiştir. Son yıllarda artan miras bilinci ile birlikte yapılardaki yenileme çalışmalarının sayısal ve niteliksel olarak arttığı gözlenmiştir. Yakın dönemde yapıların çevresi ile birlikte ele alındığı fakat bazı yapıların modern kentleşmeden olumsuz etkilendiği ve çözümün daha karmaşık olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Maraş Savunması, Kültürel Miras, Millî Mücadele.**Immovable Cultural Heritage of Maraş Defense****Abstract**

There is also the historical value of the immovable cultural heritage. As long as places where important historical events take place survive, they remind us of the events that took place. In this context, they are an indispensable part of national identity. In the study, the immovable cultural heritage that managed to

¹ Makale Geliş/Kabul Tarihi: 15.12.2019 / 12.03.2020

Künye Bilgisi: Özbey, V. (2020). *Maraş Savunması Taşınmaz Kültürel Mirası. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (Özel Sayı), 202-218. DOI: 10.33437/ksusbd.659646

survive, which silently witnessed the Maras Defense, the first victory of the Turkish War of Independence, was examined. Significant events in the process leading up to the Defense have been historically explained. The situation of the architectural products in which the events took place has been examined in the process up to the present day and determinations have been made about the current status of the buildings. It is determined that a significant part of the immovable cultural heritage does not preserve its originality today. It has been observed that the renovation works in the buildings have increased numerically and qualitatively with the increasing cultural heritage awareness in recent years. It has been observed that the buildings have been handled together with their surroundings recently, but some buildings have been negatively affected by modern urbanization and the solution is more complex.

Keywords: Maraş Defense, Cultural Heritage, National Struggle.

Giriş

Kültürel miraslar, bir ulusun soyut kimlik kavramına fiziksel bir temsil, gerçeklik ve somutluk kazandırmaktadır (Smith, 2006: 49). Ulusu bir arada tutan ortak değerleri hatırlatma görevleri de kendilerine yüklenir. Bu sebeple savaş ortamında ulusların ortak değerlerini yok etmeyi, onları bir arada tutan kimlik kavramına zarar vermeyi amaçlayan taraflar, kültürel miraslarını yok etme yolunu seçmektedir (Brewer, 2006: 214-224). Zamanla kültürel mirasın bu boyutu savaşlarda psikolojik bir silah olarak da kullanılmaya başlanmıştır (Sigrid, 2012: 50). Makalede Maraş Savunması boyunca Fransız güçleri tarafından yıkılan birçok önemli yapının arasından Maraş Savunması adına önemli gelişmelerin yaşandığı tarihsel mekânlardan ayakta kalanlarının durumu incelenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından imzalan Mondros Ateşkes Antlaşması'nı dayanak gösteren İtilaf Devletleri, son kalan Osmanlı topraklarını işgale başlamıştır. Maraş'ı işgal eden İngiliz güçleri, yerel yönetim üzerinde baskı kurmadan sekiz aydan fazla şehri işgal altında tutmayı başarmıştır. Sonrasında ise Musul'daki petrol haklarını İngiltere'ye bırakan, karşılığında Maraş, Antep ve Urfa sancaklarını Fransa'ya devreden *Suriye İtilafnamesi*, 15 Eylül 1919 günü İngiltere ve Fransa arasında imzalanmıştır (Özalp, 1984: 40). Fransızlar, 29 Ekim 1919 günü Maraş'a girmiş ve 30 Ekim 1919 günü Maraş'ı İngilizlerden işgal kumandanı Yüzbaşı Andre komutasında teslim almıştır (Ünalp, 2018: 214). Ertesi gün, Fransa güçlerinden sarhoş haldeki iki asker, Uzunluk Hamamı'ndan çıkmakta olan Müslüman kadınları rahatsız etmiş, kadınların çevreden yardım istemesi üzerine yan taraftaki dükkânda çalışan Sütçü İmam, tabancası ile

askerlere ateş etmiştir. Askerlerden birisi olay yerinde can vermiş, diğeri ise yaralanmıştır (Eyicil, 2013: 61).

Yüzbaşı Andre, 27 Kasım 1919 Perşembe akşamı Agop Hırlakyan'ın evine davet edilmiş, aynı akşam askerlerine kaleden Türk Bayrağı'nın indirilmesi emrini vermiştir (Eyicil, 2013: 63). Maraş Kalesi'nden 28 Kasım 1919, Cuma günü Osmanlı bayrağının indirilerek Fransız bayrağının çekilmesi, halkın sabrını taşırıştır. Cuma namazı kılmak için Maraş Ulu Camii'nde toplanan halk, hutbeden sonra, camiden ayrılarak kaleye yönelmiştir. Buradaki askerleri etkisiz hale getirdikten sonra Fransız bayrağı indirilmiş yerine Osmanlı bayrağı çekilmiştir. Kaleden hükümet binasına geçen kalabalık, Hükümet Binası muhafızlarının silahlarına el koymuştur. Bu olaydan sonra Andre, Fransız komutanlığı tarafından Antep'e çağırılmış ve bir daha Maraş'a dönmemiştir (Eyicil, 2013: 63). Doğu Bölgesi Başkomutanlığına ise General Querette atanmıştır (Ünalp, 2018: 217).

Maraş'ın ileri gelenlerinden bir grup 29 Kasım 1919 tarihinde, Abdülhakim Bey'in dükkânında Bayrak Olayı hakkında görüşmek üzere bir buluşma planlanmıştır (Vezir Hoca, 1962-1963: 14). Grup ertesi gün, Veziroğlu Mehmet (Alpaslan) Bey'in Çiçekli Medresesi'ndeki hücrelerinde toplanmıştır (Bağdatlılar, 1974: 68). Bu buluşmada, güvenilir kişilerden oluşan bir heyet oluşturulmuştur (Karadağ, 1943: 23). İki gün sonra Veliefendioğlu Ziya Bey Evi'nde başka bir toplantı düzenlenmesi kararlaştırılmış ancak şüpheli görülen bir durumdan dolayı toplantı gizlenerek akşam vaktine ertelenmiştir. Toplantıda hazırlanan talimatnameler, dağıtılmak üzere çoğaltılmış ve heyet içerisinde görev dağılımı yapılmıştır (Bağdatlılar, 1974: 69). Böylece Kayabaşı Heyeti kurulmuştur. Kayabaşı Mahallesi'nin heyetinden haberdar olmayan Hatuniye ve Şekerli Mahallesi'nin ileri gelenlerinden bir grup, Hoca Refet Efendi ve Şeyh Ali Sezai Efendi'nin çabalarıyla bir başka heyet oluşturmuştur. Bu heyet, çoğunlukla Şekerli Medresesi ya da Ali Sezai Efendi'nin hücrelerinde, nadir olarak da Hacı Nuri Bey'in evinde toplanmıştır (Gönen, 2005: 237-239; Özalp, 1984: 81; Çoğalan-Kurtaran, 1963: 30-31). Teşkilatlanma çalışmaları yürüten tarafların birbirlerinden haberdar olması sonucu Şekerli Mahallesi teşkilatının Kayabaşı Mahallesi teşkilatına katılması ile Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur (Özalp, 1984: 81). Cemiyetin başkanlığına Arslan Bey seçilmiş, merkez olarak Ulu Camii Medresesi kararlaştırılmıştır (Karadağ, 1943: 23). Şehirdeki bu hareketlilikten rahatsız olan General Querette, 13 Aralık 1919 günü, Maraş'ın güvenlik görevini üzerine alarak güvenliği sağlamak için harekâtı bizzat kendisi yönetmeye karar vermiştir (Eyicil, 2013: 63). Yaklaşık üç hafta sonra 7 Ocak 1920 günü, Fransız askerleri himayesinde bir Ermeni çetesi Dönüklü Köyü'nü basmıştır. On iki hanelik Müslüman köyün tamamı Zeytun'a götürülmüş ve köy halkından bir daha haber alınamamıştır (Eyicil, 2013: 64). Maraş'ta Çukuroba Camii'ne saldıran üç kişilik bir grup tarafından 8 Ocak 1920 akşamı bomba

atılmaya çalışılmış ancak cemaatin müdahalesi sonucu girişim başarısız olmuştur. Aynı saatlerde üç kişilik bir başka grup tarafından minarede ezan okuyan müezzine üç el ateş edilmiştir (Eyicil, 2003: 929). Maraş'ın köylerine de saldırılar düzenlenmiştir. İslahiye'den gelen 300 kişilik destek kuvvetle birlikte Fransız birlikleri Bababurnu, İmalı, Gökpınar, Kılılı, Sarılar, Ceceli, Şerefoğlu, Şekeroba ve Büyükaraplar köylerine saldırmıştır (Eyicil, 2013: 64-65). General Querette, 13 Ocak 1920 günü karargâhını Maraş'a taşımıştır. Bu tarihten sonra Doğu Bölgesi Cephesi'nin merkezi Maraş olmuştur.

Fransız güçlerinin saldırılarına karşı Maraş Kuva-i Milliyesi'nin karargâhı, Hükümet Konağı civarında bulunan Kâtipzade Mehmet Efendi Evi'nin alt katında kurulmuş, Aslan Bey harekâtı buradan yönetmiştir (Ünalp, 2018: 221'den aktarımla Karadağ, 1994: 38-40). Maraş'a giden yollar Kuva-i Milliye güçlerince kontrol altında tutulmuş, Fransız askerî nakillerine baskınlar düzenlenmiştir. Bu durum karşısında General Querette, Türk Güçlerine gözdağı vermek için Maraş Hükümet Konağı'nı işgal yetkisi hakkında görüşmek üzere şehrin ileri gelenlerinden önemli bir bölümünü 21 Ocak 1920 günü Fransız Karargâhı'na çağırmıştır. Şehri temsilen davete giden heyetin bir bölümü alıkonulmuş, bir bölümü de generalin isteklerini halka aktarmak için serbest bırakılmıştır (Yakar, 2014: 70-71; Özkan, 2013: 140). Fransız Güçleri, halkın bu olaya tepki göstermesi üzerine makineli tüfek ateşi ve top atışıyla karşılık vermiştir (Turgut, 2005: 92). Bu olaylar yirmi günlük Maraş Savunması'nı başlatmıştır. Türkoğlu Mustafa Çavuş kontrolündeki Türk kuvvetleri 22 Ocak 1920 tarihinde Mercek Tepe'ye bir baskın düzenlemiş ve Fransız güçleri tepeden çekilmek zorunda kalmıştır (Yakar, 2014: 124). Daha sonra şehir, Fransız güçleri Maraş'ı terk edene kadar savunulmuştur.

Maraş Savunması, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılan ilk zaferi olması ve ilk kurtarılmış toprak olması yönünden önemlidir. Buradaki zafer, memleketin diğer tüm bölgelerinde düşmana karşı bir psikolojik üstünlük kurmaya, zaferin başarılabilmesine karşı olan umutların artmasına neden olmuştur. Fransız güçleri önemli kayıplar vermiştir. Şehri terk eden Fransız güçleri bir daha dönememiştir. Maraş'ta zafer kazanan Kuva-i Milliye güçleri, beklemeksizin düşman askerlerinin nakledildiği diğer şehirlere yardıma gitmiştir. Bu sebeple düşman askerleri her geçen gün güç kaybederken Kuva-i Milliye sürekli güç kazanmıştır. Dolayısı ile Maraş Savunması, Kuva-i Milliye için en güç koşullarda yaşanan mücadele olmuş, Maraş halkı diğer bölgelere göre daha az yardım alabilmiştir. Bu koşullar altında kazanılan zafer, nispeten daha olgunlaşmış şartlar altındaki çatışma bölgeleri için hem psikolojik hem de fiziksel güç olarak tüm Güney Cephesi'ne yansımıştır.

Maraş Mücadelesi'nin sessiz tanıkları olan, olayların yaşandığı mimarî değerler de Türk Ulusu'nun kimliğinde önemli bir yer tutmuştur. Kurtuluş Savaşı

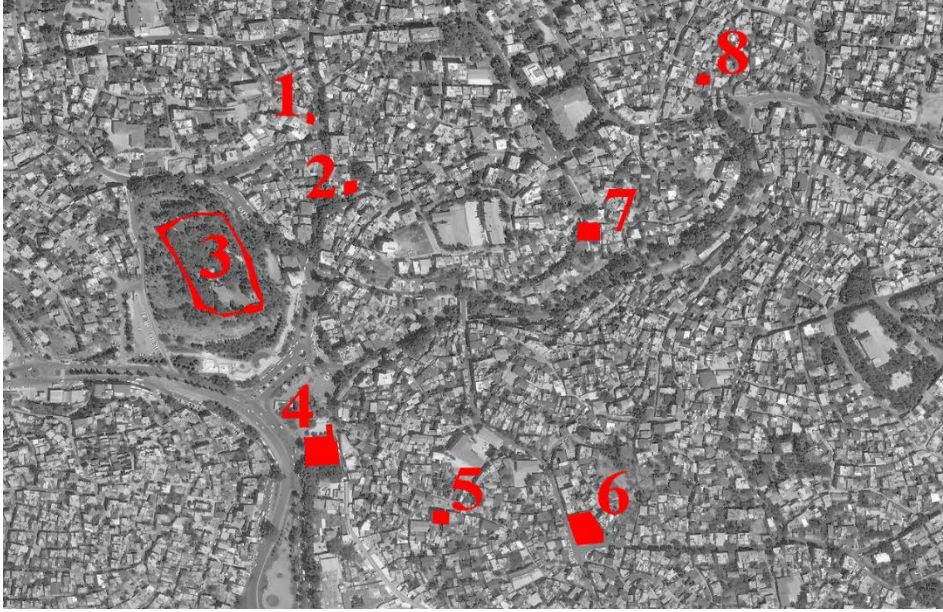
KSÜSBD Milli Mücadelenin 100. Yılında Kahramanmaraş Özel Sayısı

ve Kuva-i Milliye ruhunu hatırlatan bu değerlerin kültürel birer varlık olarak tanımlanarak korunmaları, ulus yararını gözetenlerin bir sorumluluğudur. Çalışmada Maraş Savunması tarihsel olarak özetlenmiş, önemli olayların yaşandığı tarihî mekânlar, olay anlatımları ile tespit edilmiştir. Savunma'yı gözümüzde canlandırmamıza yardımcı olarak günümüzde daha iyi anlamamızı sağlayan bu mimarî ürünler, Maraş Savunması'ndan günümüze kadar olan süreçte koruma durumları da gözetilerek aktarılmaya çalışılmış ve taşıdıkları tarihsel ve kültürel değere vurgu yapılmıştır.

Kültürel Miras Olarak Maraş Savunması'nın Sessiz Tanıkları: Taşınmaz Kültürel Varlıklar

Maraş Savunması kısa sürede önemli bir zafer elde edilmesi açısından dikkat çekicidir. Ancak Fransızlar şehirden çekilirken Maraş'tan geriye de fazla bir şey kalmamıştır. Savaşın Maraş halkına bedeli her alanda olduğu gibi şehrin fiziksel yapısında da ağır olmuştur. Divanlı ve Mağaralı Mahallesi ile Akdere'nin tamamı yok olmuştur. Şekerdere Mahallesi, Kümbet Mahallesi, Kuyucak Mahallesi, Çukuroba Mahallesi ve Tekke Mahallesi'nde toplamda 1000 konut, çarşıda 350 dükkân, 15 okul, 2 cami ile Kışla Binası tamamen yanmıştır. Birçok yapı, top mermisi ile yıkılmış birçoğuna da makineli tüfeklerle ateş açılmıştır. Savaş sonunda şehrin yaklaşık yarısı tahrip olmuştur (Koç, 2010: 102).

Çalışmada bahsi geçen mekânlardan birçoğu Maraş Savunması'nın ve Savunma için yapılan hazırlıkların sessiz tanıkları olmuştur. Bunlar arasında cemaatin toplandığı ve rahatça konuşabildiği ve bu sebeple Maraş Kuva-i Milliyesi'nin merkezi olarak seçilen, aynı zamanda Bayrak Olayı'ndaki ilk hareket noktası olan Maraş Ulu Camii; Maraş Savunması'nın ilk kurşununun önünde sıkıldığı Uzunoluk Hamamı; Bayrak Olayı'nın yaşandığı Maraş Kalesi; ilk toplantının gerçekleştirildiği Ulu Camii Medresesi; bir başka önemli toplanma yeri olan ve bu sebeple saldırılara uğrayan Çukuroba Camii; Hatuniye ve Şekerli Mahallesi heyetleri kurulduğunda toplanma yeri olarak kullanılmış olan Şekerli Medresesi ve Şeyh Ali Sezai (Kurtaran) Efendi'nin Çiftli Zaviye'deki hücresi, Savunmaya tanıklık eden sayısız mekânı temsilen seçilmiş ve incelenmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Maraş Savunması Taşınmaz Kültürel Mirası (coğrafi bilgi sistemi; www.bing.com kaynağından işlenerek)

1.Uzunoluk Hamamı	: İlk Kuşun, 31 Ekim 1919
2.Sütçü İmam Türbesi	: Millî Kahraman, 25 Kasım 1922
3.Maraş Kalesi	: Bayrak Olayı, 28 Kasım 1919
4.Ulu Camii Medresesi	: Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkezi
5.Çiftli Zaviye	: Hatuniye ve Şekerli Heyeti Merkezi
6.Çiçekli Medresesi	: Kayabaşı Heyeti Merkezi
7.Çukuroba Camii	: Cemaate Saldırı, 8 Ocak 1920
8.Şekerli Medresesi	: Hatuniye ve Şekerli Heyeti Merkezi

Uzunoluk Hamamı

Tarihî hamam, Şehitevliya Mahallesi'nde, Uzunoluk Caddesi ile 27024. (eski 65013) Sokak'ın birleştiği noktada bulunmaktadır. Sahibi tarafından 1975 yılında yıktırılmıştır (Özkarıcı, 2007: 1216). Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi tarafından 2006 yılında arazisi istimlak edilmiş, tarihî hamamın özgün yerinde, aslına uygun olarak yeniden inşa edilmesi için 15 Kasım 2007 tarihinde ihaleye çıkmıştır. Yeniden yapım çalışmaları tamamlanan yapı, 11 Şubat 2014 günü Dijital Kurtuluş Müzesi olarak hizmete açılmıştır.

Çevresi korunamamıştır. Kel Hacı'nın kahvesi, Sütçü İmam'ın süt sattığı dükkân ve yapının çevresindeki diğer yapı grupları yok olmuştur. İlk kurşunun sıkıldığı noktada, Sütçü İmam Çeşmesi bulunur. Yapı çevresindeki en yüksek yapılaşmanın Uzunoluk Hamamı'na en yakın çevrede olması, ayrıca üzücüdür. Hamamın önündeki meydan, güneyde sekiz katlı, güneybatıda yedi katlı betonarme binalarla sınırlanmıştır. Doğu kenarı Uzunoluk Caddesi ve caddenin diğer tarafında bulunan dört ve beş katlı betonarme binalarla sınırlanmıştır. Güneydoğu köşesinde caddeye 27015. Sokak bağlanır ve sokağın diğer tarafında dört katlı betonarme yapı sırası devam eder. Hamamın kuzeydoğu ucunda, Uzunoluk Caddesi'nin diğer tarafında yapılaşma kademeli olarak, üç, iki ve tek katlı olarak önce düşer ve iki - üç katlı yapı sırası olarak devam eder. Yapının kuzey - güney hattı boyunca uzanan arazisinin batı kenarı iki buçuk, üç metre yüksekliğinde, sağır bir duvardan oluşur. Duvarın üzeri demir tel çitle çevrilmiştir. Batı kenar ile bu kenara paralel uzanan yapı sırasını ayıran, asfaltlanmış dar bir sokak bulunur. Yapı sırası güneyde iki katlı bir yapı ile başlar, kuzeyde ise kademeli olarak iki kat ile başlayan ve üç kata çıkan bir başka yapı bulunur. Bu iki yapının arasında üç katlı ve üstüne bir kat yüksekliğinde çelik kafes kirişlemeli metal, oluklu bir çatı eklenen başka bir yapı daha yer alır. Hamamın üç yönü sokaklarla korunurken kuzey tarafında başka bir yapıya sapanır. Bu yapı hamamla birleşimin olduğu Uzunoluk Caddesi köşesinde terasla kademelendirilerek iki kat seviyesinde tutulmuş ve hamamdan uzaklaştıkça üç kat yüksekliğe çıkarılmıştır.

Tüm bu yapılaşma faaliyetleri sonucunda hamam, bugün kurtarılarak yeniden inşa edilmiş olsa da, diğer yapılar arasında sıkışmış gibi görünmektedir. Uzunoluk Caddesi boyunca kuzeyden güneye doğru bir yaya hareketinde, hamamın kuzeydoğu ucunun algılanması nispeten daha kolaydır. Ancak hamamın diğer yönlerden algılanması zordur. Hamama yönelik yaya ulaşımında, kaldırımda kurgulanan yönlendirmeler başarılıdır.

Sütçü İmam Çeşmesi

Uzunoluk Hamamı'nın on metre güneyinde, Sütçü İmam'ın ilk kurşunu ateşlediği noktada, 1936 yılında bir anıt yaptırılmıştır. Beton pabuç üzeri dökme mozaik malzemeden üretilmiştir. Anıtın üzerinde, beyaz mermerden bir levha üzerine siyah boyalı oyma yazı ile büyük harflerle oluşturulmuş bir yazıya yer verilmiştir². Anıtın Uzunoluk Hamamı tarafına 1973 yılında su getirilerek bir çeşme eklenmiştir. Anıtın ve çeşmenin önü daha sonra mermer ile kaplanarak korunmaya çalışılmıştır. Daha sonra bu anıt yıkılarak 2015 yılında yerine benzer

² Yazı şöyledir: “30 BİRİNCİ TEŞRİN 1919 – DE – SÜTCÜ İMAM – TÜRK NAMUSUNU – BURADA SİLAHİLE – KORUDU – 1936 ”.

boyutlarda, iki yönde birer kurnası bulunan yeni bir çeşme yaptırılmıştır. Aradan çok geçmeden 2018 yılında bu çeşme de yıkılarak yerine beyaz taştan altı kurnalı ahşap çatılı, daha anıtsal bir çeşme yaptırılmıştır.

Sütçü İmam Türbesi

Fevzi Paşa Mahallesi'nde, Uzunluk Caddesi'ne yakın olan Bektutiye (Çınarlı) Camii'nin bahçesinde yer alır. Uzunluk Hamamı'nın yaklaşık 100 metre güneydoğusuna düşer. Uzunluk Caddesi üzerinden seçilmesi olanaksızdır. Tabela ile bilgilendirme eksikliğinden bahsedilebilir. Uzunluk Caddesine dik bağlanan Abarabaşı Caddesi'nde türbenin ana giriş kapısı bulunur. Ancak Uzunluk Caddesi'nden gelenler için kod farkından dolayı erişimi bu yönden biraz daha zordur. Kuzeyde kalan bir sonraki bağlantıdan, 27011. Sokak'tan erişim daha kolaydır. Burada cami bahçesine açılan bir kapı vardır ve bahçeden türbeye birkaç basamakla erişilir.

Sütçü İmam'ın, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, mücadelede göstermiş olduğu kahramanlığa karşılık kendisine belediyede görev verilmiştir. Görevlerinden birisi olan topların patlatılması esnasında bir topun ısınarak infilâk etmesi üzerine vefat etmiştir. Bektutiye (Çınarlı) Camii'nin bahçesinde yer alan kabri, 12 Şubat 1984 tarihinde kireç taşından, silindirik bir duvar ile çevrilerek anıt mezar haline getirilmiştir. Anıt mezarın dört tarafı kemerli açıklıklar barındırır. Üstü kubbelidir. Kubbe üstü kurşun kaplıdır.

Türbe, 12 Şubat 2007 tarihinde, yapılışının 23. yıl dönümünde yenilenmiştir. Günümüzde kemer açıklıkları demir ferforjelerle kapatılmıştır. Bu hali ile bir türbeye dönüşmüştür. Avlusunda bulunduğu Çınarlı Camii'nde, 2013-2014 yılları arasında restorasyon çalışmaları yürütülmüştür.

Maraş Kalesi

Kahramanmaraş'ın merkezinde yer alan kalenin doğusu Şehit Abdullah Caddesi, kuzeyi ve kuzeydoğusu Şehit Muallim Hayrullah Caddesi, güneydoğusu Boğazkesen Caddesi, güneyi Şekerdere Bulvarı ile çevrelenmiştir. Şekerdere Bulvarı ile tarihî kale arasında Çukur Hamamı bulunur.

Geç Hititler Dönemi'nden (MÖ 9. yüzyıl) kalıntıların bulunması ile tarihi çok eskilere dayandırılan Kahramanmaraş Kalesi, Hitiler sonrasındaki dönemlerde Asurlular, Medler, Persler, Kapadokya Krallığı, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin egemenliği altında birçok onarım ve ekleme işlemi görmüştür.

KSÜSBD Milli Mücadelenin 100. Yılında Kahramanmaraş Özel Sayısı

Emevî hükümdarı Halid bin Velid döneminde yıkılan kale Muâviye döneminde (661-680) yeniden yaptırılmıştır. Abbasî hükümdarı I. Velid bin Abbas döneminde onarılmıştır. Sonrasında kale, Bizanslıların eline geçmiş, kaleyi tekrar ele geçiren Emevî hükümdarı II. Mervan (744-749) tarafından onarılmıştır. Kaleyi alan Bizanslılardan geri alan Abbasi hükümdarı Ebû Cafer el-Mansur (754-775) tarafından tekrar onarılmıştır. Bundan sonra 10. yüzyılın sonlarına kadar sık sık el değiştirmiş ve yıkılıp onarılmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti kaleyi 1085 yılında ele geçirmiştir ve kale, 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğu kaleyi alana kadar Müslüman devletler arasında sürekli el değiştirmiştir. Kanunî Sultan Süleyman döneminde büyük bir onarım geçirmiştir. Şehirde, 1795 yılında yaşanan büyük depreme kadar 1592-93 ve 1643 yıllarında onarım çalışmaları yürütüldüğü bilinmektedir (Özkarcı, 2007: 523-525).

Cumhuriyet döneminde 1970'lerde Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından sur duvarları üzerinde onarım çalışmaları yürütülmüştür (Cumhuriyetin 50. Yılında Kahramanmaraş, 1973: 167). Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 01 Haziran 1989 tarih ve 355 sayılı kararı ile tescillenmiştir (Özkarcı, 2007: 521).

Kalenin eski giriş kapısı, sur duvarlarının bir bölümü ve üç burç, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Burçların dış tarafı kesme taş, iç tarafı moloz taştan yapılmıştır. Kapı açıklığı sivri kemerlidir. Kapı kanatları ahşap malzemeden üretilmiştir ve kapı çift kanatlıdır. Ahşap kanatların üzerleri kalın sac ile kaplanmış ve kaplamalar perçinlenmiştir. Kahramanmaraş Belediyesi tarafından Anıtlar Kurulu'nun izniyle 2005 yılında kale içerisinde bir başka restorasyon çalışması daha yürütülmüştür. Kalenin içerisinde Kurtuluş Müzesi 1920, restoran, açık çay bahçesi ve çocuk parkı da yer almaktadır.

Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi tarafından 2015 yılı başlarında Kaledibi'nde, Boğazkesen Caddesi üzerinde bulunan ve görüntü kirliliğine yol açan işyerleri yıkılarak çevre ve yol düzenlemesine başlanmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı koordinasyonunda 2017 yılında başlayan restorasyon çalışması, aydınlatma projesi, çevre düzenlemesi gibi konuları da ele alan çok daha kapsamlı bir çalışma olarak gerçekleştirilmiştir.

Kalenin doğusunda, Şehit Muallim Hayrullah Caddesi, Boğazkesen Caddesi, Şehit Zeki Karakız Caddesi ve Uzunoluk Caddesi'nin birleştiği noktada Behlül Hortum Meydanı bulunur. Bu meydan Mersin-Şanlıurfa Otoyolu'nu kullanarak Gaziantep ve Adana yönünden, Mersin, Adana, Osmaniye, Kilis, Hatay, Adıyaman, Malatya, Şanlıurfa ve Gaziantep gibi çok önemli turistik destinasyonlardan gelen misafirlerin şehre girdikleri bir kapı konumundadır. Doğusunda yüksekçe bir tepe üzerinde Maraş Kalesi yer alır ve sayılan destinasyonlardan gelenler için kültürel mirasın detaylıca algılandığı ilk nokta

burasıdır. Boğazkesen Caddesi'nin bittiği ve Uzunoluk Caddesi'nin başladığı noktada kale ile meydan arasında, 1970'lerde yapıldığı tahmin edilen altı katlı Kaledibi Santral Binası yakın döneme kadar kalenin algılanmasını bir duvar gibi önlemiştir. Yapı, tarihî çevrede uygulanan yeni yapıların karşılaşması beklenen hiçbir tasarım gerekliliğini karşılayamamış, tarihî çevre göz ardı edilerek uygulanmıştır. Kente gelen ziyaretçiler açısından bu kadar önemli bir noktada, çevredeki yapılarla uyumsuz ve Maras Kalesi'ni görmezden gelen bu yapının, bina sahibi firmanın ve yerel yönetimlerin gayretleri sonucunda Mart 2019 tarihinde yıkımı gerçekleşmiştir. Yıkılan binaya bitişik durumda iki katlı bir başka yapı daha bulunmaktadır.

Bayrak Tutan Bozkurt Heykeli

Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda 1936 yılında Kahramanmaraş Kalesi'nin Bayrak Olayı'nın yaşandığı burcuna yaptırılan anıttır. Üzerindeki yazı günümüzde değişikliğe uğramıştır. Eski yazının özgün hali tarihî fotoğraflardan bilinmektedir³. Anıttaki bozkurt, 1940'lı yıllarda kaldırılmıştır. Zamanla unutulmuş bozkurt heykeli yakın geçmişte farklı yerel yönetimler tarafından tekrar kullanılmıştır⁴.

Maras Ulu Camii ve Medresesi

Kurtuluş Mahallesi'nin kuzey ucunda bulunur. Maras Kalesi'ne oldukça yakındır. Atatürk Bulvarı ile Belediye Caddesi arasında yer alır. Kuzeyinde Boğazkesen Caddesi'ne kadar devam eden geniş bir meydanı vardır. Meydanın batı köşesinde Taş Mescit ve Yeraltı Çarşısı vardır.

Maras Ulu Camii'nin, Dulkadiroğlu Beyliği hükümdarından Süleyman Bey tarafından 1442-1454 yılları arasında yaptırıldığı vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Kitabesinde ise Süleyman Bey'in oğlu Alaüddeve tarafından H. 907 (M. 1051-1502) yılında yaptırıldığı yazmaktadır (Özkarcı, 2007: 292-293). Bu sebeple bazı araştırmacılar, Alaüddeve tarafından büyük ölçekte bir onarımdan geçirildiği, ilk yapının Süleyman Bey tarafından yaptırıldığını düşünmektedir. Taçkapıdaki yapım kitabesinin Tekin'den (2000: 312) tercümesi şu şekildedir:

“Bu mübarek cami Sultan Melik Eşref Kansu el-Gavri zamanında alim, Senedü'l-ümerâ, Avnü'l-ümme, Nuru'd-devle, Gavsü'l-mille, Hüsamü'd-din, Emiru'l-

³ Özgün yazı: “28 İNCİ TEŞRİN 1919 – DA – TÜRK MARAŞ – SİLAH GÜCÜ İLE İNEN – BAYRAĞINI İMAN – GÜCÜ İLE YENİDEN – DALGALANDIRDI – 1936” şeklindedir.

⁴ Burdur İli, Tefenni İlçe Belediyesi tarafından 2018 yılında, Antalya, Muğla yollarının ayrıldığı kavşağa, Kahramanmaraş'taki anıtta yer alan yazıya “Atatürk'ün emriyle 1936 yılında Kahramanmaraş'ta yaptırılan Bozkurt Anıtı” ifadesi eklenerek kullanılmıştır. Beğenilen anıtın bir başkası aynı yıl içinde Adana için düşünülmüştür.

müminin Alauddevle bin Süleyman Zülkadir es-Sasanî tarafından yaptırılmıştır. Sevabını da babası Emir Süleyman bin Zülkadir'in -Allah O'na mağfiret eylesin- ruhuna bağışlamıştır. Sene 907.”

Çarşıda çıkan bir yangında zarar gören yapı, 1780 yılında onarılmıştır. Bu tarihten sonra yapı, 1853-54; 1858-59; 1897 yıllarında çeşitli onarımlardan geçirilmiş ve yapıya çeşitli eklemeler yapılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde 1945 yılında bir onarım çalışması yürütülmüş, bu çalışma esnasında yapıya H. 1270 (M. 1858-59) yılında eklenen muvakkithâne yıkılmıştır (Özkarıcı, 2007: 296; Çobanoğlu, 2012: 111). Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu tarafından 06 Aralık 1985 tarihinde, 1629 sayılı kararla tescillenmiştir (Özkarıcı, 2007: 289). Cami, 1986, 1989, 1992, 1995-1996 ve 2006 yıllarında da onarım görmüştür (Özkarıcı, 2007: 294).

Çiftli Zaviye

Kurtuluş Mahallesi'nde, Hatuniye Camii'ne yakın bir konumda, Hatuniye Caddesi üzerinde yer almaktadır. Zaviyedeki, yaklaşık 5 metre yer altında bulunan çilehanede Maraş Savunması'nda önemli toplantılar yapılmıştır.

Zaviyede şeyh Şaki Efendi'nin 1894 yılındaki vefatı üzerine Çiftli Zaviye ve zaviyeye bağlı üç adet dükkânın sorumluluğu, şeyhlik görevinin başına geçen Ali Sezai Efendi'ye verilmiştir. Bunun üzerine Ali Sezai Efendi zaviyede onarım çalışmaları yürütmüştür (Eyicil, 2017: 255). İbadetlerini ve derslerini genellikle çilehanede yürütmüştür. Bu sebeple Maraş Savunması için önemli toplantılar çilehanede gerçekleştirilmiştir.

Sıkıyönetim dönemlerinde kapatılarak gizlenen çilehane yakın dönemde gün yüzüne çıkarılmıştır. Günümüzde Galibi Vakfı olarak hizmet vermektedir. Galibi Vakfı temsilcisi Enver Yanık çilehane için, “Burası bize Ali Sezai Efendi'nin oğlu tarafından gösterildi, biz de duvarımı kırarak açtık ve yeniden restore ettik” açıklamasında bulunmuştur (İHA, 2017). Yapının çevresinde yüksek ya da nitelikli yapılaşma yoktur. Taş duvarlı alt katlarının durumu nispeten iyidir. Ahşap olan üst katın bakıma ve onarıma ihtiyacı vardır.

Çiçekli Camii ve Medresesi

Kayabaşı Mahallesi'nde, Çiçekli Caddesi'ne bağlanan 41024. Sokak üzerinde konumlanmaktadır. Caddeden sokağa girişte, günümüzde Maraş Kültür Evi olarak hizmet veren tarihî Kocabaş Konağı bulunur.

Çiçekli Camii'nde imamlık yapmış olan Ceridzâde Mehmet Efendi'nin 1915 yılında verdiği bilgiye göre Hacı Mehmet Halid Efendi, 1887 yılında cami

arsasında bir dükkân yaptırmış ve camiye vakfetmiştir (Tekin, 1996: 122-123; Tekin, 2000: 330). Böylece caminin 1887 yılından önce yapıldığı bilinmektedir.

Özgün cami, Selçuklu ve Beylikler devrinde çokça kullanılan mimarî yapı türlerinden ahşap taşıyıcılı ve ahşap çatılı camiler sınıfında yapılmış iken 1956 yılında yıkılarak betonarme olarak yeniden yapılmıştır (Özkarıcı, 2007: 1187). Böylelikle özgün yapı günümüze ulaşamamıştır.

Yapı çevresi iki – üç katlı yapılardan oluşan sokak dokusu ile çevrelenmiştir. Cami 41024. Sokak kodundan yaklaşık bir kat yüksekliğinde aşağı koddadır. Sokaktan merdivenlerle cami avlusuna inilir. İki katlı yapı, sokak kodundan tek kat yükseklikte algılandığından diğer yapılar arasından kolaylıkla seçilememektedir. Ancak Çiçekli Caddesi'nden minaresi ile fark edilebilmektedir.

Çukuroba Camii

Kayabaşı Mahallesi'nde yer alır. Çukuroba Caddesi'ne, 41001. Sokak'ın bağlandığı noktada bulunur. Caminin mihrap tarafı bahçe duvarını, tarihî Cemil Çiftaslan Evi'nin kuzey cephesini oluşturan sağır duvar tanımlamaktadır.

Caminin Osmanlı tuğralı kitabesine göre H. 1080 (M. 1669) yılında Hacı Hüseyin Efendi tarafından yaptırılmıştır. Yapım kitabesinde şu iki mısra yazmaktadır;

“Amiri bu camiin Hacı İmam

Tarihi bin seksendir tamam”

Yapım kitabesi dışında iki tamir kitabesinden daha söz etmek mümkündür. Alt alta yerleştirilen kitabelerden H. 1181 (M. 1766-67) yılında caminin hayır sahipleri tarafından tamir ettirildiği ve yapıya son cemaat yeri eklendiği anlaşılmaktadır (Özkarıcı, 2007: 111). Caminin minare kaidesinde bulunan kitabeye göre minarenin yapım tarihi H. 1133 (M. 1720-21) yılıdır (Özkarıcı, 2007: 115).

Cami avlusunun doğu duvarında sonradan yapılmış iki katlı bir yapı bulunur. Yapının kuzey duvarında, 1897 yılında yaptırılmış ve sonradan tahrip olmuş bir dergâhın kitabesi okunabilmektedir.

Özgün Çukuroba Camii, 1945 yılında yıkılmış, yerine aynı yerde yeni bir cami yapılmıştır. Özgün yapıdan geriye sadece 1720-1721 tarihli minare kalmıştır (Özkarıcı, 2007: 111). Yeni yapı, Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yakın zamanda restore edilmiştir.

Şekerli Camii ve Medresesi

Turan Mahallesi'nde bulunur. Şehit Millîş Nuri Sokak ve 42009. Sokak'ın Şekerli Caddesi ile bağlandıkları noktada yer almaktadır. Ahmet Paşa Camii ve Yukarı Oba Camii olarak da bilinmektedir.

Maraş Beylerbeyi Ahmed Paşa, H. 1107 (M. 1695-96) yılında Şekerli Camii ve Medresesi'ni yaptırmış ve giderleri için vakıflar kurduştur (Arslan, 2017: 112). Bununla ilgili yapım kitabesi, cümle kapısında bulunur. Şekerli Camii'nin son cemaat bölümünde farklı bir tarihi gösterir başka bir yapım kitabesi daha bulunmaktadır. Son cemaat bölümünün güney duvarında, batı yönünde yer alan bu kitabede;

“Lâilâhe illâllâh Muhammedü'r-Resûlullâh

Târih fi evâil-i Zilkade sitte ve sitte mi'e.”

yazmaktadır. Türkçesini Özkarcı (2007: 277) şöyle vermektedir;

“Allah'tan başka ilâh yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir.

(Bu yapı) Zilkade H. 606 (M. Nisan 1210) tarihinde (yapıldı).”

Bu kitabenin başka bir yapıya ait olduğu sanılmaktadır. Nitekim bölgede yaşayanlar arasında caminin olduğu yerde eskiden başka bir cami olduğu ve yıkılınca yerine bu caminin yapıldığını büyüklerinden duyduklarını ifade edenler olmuştur. Bu bağlamda eski caminin Anadolu Selçuklu Devleti'nde Maraş Emîri, Nusretüddin Hasan Bey zamanında yapıldığı düşünülmektedir (Özkarcı, 2007: 277).

Yapı, 1856 yılında onarım görmüştür (Özkarcı, 2007: 272). Daha sonra, 1888 yılında yıkılarak, yeniden yapıldığı düşünülmektedir (Ülken, 1990: 12). Yapılan yeni caminin, Cumhuriyet döneminde, 1937 yılında onarım gördüğü bilinmektedir (Özkarcı, 2007: 272). Minaresi özgünlüğünü korumaktadır. Minare, spiral yivli gövdesi ile Anadolu Selçuklu mimarî özelliklerini gösterir. Caminin günümüze gelemeyen bir de medresesi olduğu kayıtlarda mevcuttur (Özalp, 1984: 81). Günümüzde medresenin olduğu yerde abdesthane ve lojman yer almaktadır.

Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu tarafından 06 Aralık 1985 tarihinde, 1629 sayılı kararla tescillenerek koruma altına alınmıştır (Özkarcı, 2007: 271). Yürütülen restorasyon çalışmaları kapsamında 2000 yılında yapının üst örtüsü betonla kaplanmış, yapı içerisinde bulunan kalemşi süsleri yenilenmiştir.

Sonuç

Kurtuluş Mücadelesi'nde Maras şehri, önemli ölçüde zarar görmüştür. Ancak yine de Savunma'nın hazırlandığı önemli alanlar ayakta kalmayı başaramamıştır. Kurtulan bu mirasın bir bölümü Cumhuriyet Dönemi'nde farklı sebeplerle yıkılmıştır. Savaştan kurtulan Maras Savunması taşınmaz kültürel mirasından 1920'lere kadar ayakta kaldığı bilinen Şekerli Camii ve Medresesi, 1940'larda Maras Kalesi'nden kaldırılan Bozkurt Heykeli, 1945 yılında yıkılan Çukuroba Camii, 1956 yılında yıkılan Çiçekli Camii, 1975 yılında yıkılan Uzunoluk Hamamı, 2015 yılında tamamen kaldırılan Sütçü İmam Çeşmesi bunlara örnektir.

Tüm olumsuz şartlara rağmen her yıkılan yapının yerine yenisi, işlev değiştirmeden yeniden yapılmıştır. Bazılarının özgünlüğü, Savunma'nın yaşandığı günleri anımsatamayacak seviyede kaybolmuştur. Yine de Uzunoluk Hamamı gibi başarılı yenileme çalışmaları da yürütülmüştür. Sütçü İmam Çeşmesi, tüm farklılıklarına rağmen ilk kurşunun düşmana sıkıldığı noktada bir anıt olarak işlevini sürdürmektedir. Gelişen yenileme teknikleri ve artan tarihsel bilinç ile birlikte Maras Savunması'nda önemli yer tutan diğer anıtsal ve mimarî ürünlerin de yakın zamanda yenileneceğine dair umutlanmak için yeterli neden vardır.

Öneriler

Çalışma kapsamında Maras Savunması taşınmaz kültürel mirası üzerinde yapılan tespitler sonucunda aşağıdaki öneriler uygun görülmüştür;

- Artan kültürel miras bilinci ile diğer yapıların da yakın dönemde tekrar tartışılarak elden geçirilmesi, konu hakkında neler yapılabileceğinin düşünülmesi gerekir.
- Bu bilinç, sokak, semt, mahalle isimlerinde de arttırılmalıdır. Uzunoluk Caddesi ile Uzunoluk Hamamı'nın önünde birleşen sokak için 65013, 27024 gibi isimler yerine Sütçü İmam, İlk Kurşun, Kel Hacı gibi isimler verilmesi, kültürel miras bilincinin artması için daha uygun olacaktır.
- Kültürel mirasa ziyaretçi ulaşımı için yönlendirici tabela ve işaretlerin uygulanması yararlı olacaktır. Şehre ziyaret için gelen misafirlerin yaya ulaşımında kolay ulaşım seçeneklerini içeren turistik rotalar oluşturulmalı ve yönlendirmeler bu analitik rotalara göre kurgulanmalıdır. Benzer bir uygulama Uzunoluk Hamamı'na ulaşımında, görme engelli ziyaretçilerin erişimini kolaylaştırmak için kaldırımında uygulanmış olan yönlendirme işaretleridir. Bu gibi başarılı uygulamaların yaygınlaştırılması, kente gelecek turistlerin işlerini kolaylaştırarak ziyaretin kültürel turistler için verimini ve ziyaretten duyulan memnuniyeti arttıracaktır.

KSÜSBD Milli Mücadelenin 100. Yılında Kahramanmaraş Özel Sayısı

- Kalenin algılanması için gerçekleştirilen aydınlatma çalışmaları olumludur ancak uluslararası arenada başarılı örnekler incelenerek Kahramanmaraş'a dünya markası olma yolunda yarar sağlayabilecek, çeşitli görsel oyunların kurgulandığı projeler ile kentin simgesi konumundaki yapıların marka değerleri arttırılmalıdır.
- Önemli simgesel yapılar, çevreleri ile birlikte ele alınmalı, Maraş Ulu Camii örneğindeki gibi yapıların algılanmasını kolaylaştıracak çevre yapısal boşaltmaları titizce ve yapılabildiği çerçevede uygulanmalıdır. Meydanlarda yayaların ilgisini çekecek kentsel öğeler ve çeşitli aktiviteler düzenlenmelidir. Bu konuda kentteki başarılı örneklerin çeşitlendirilmesi ve kentin farklı noktalarına yayılması gerekir. Böylece farklı noktalardaki çekim noktaları ile ziyaretçi yaya hareketi yönlendirilebilir ve gerekli görülen kültürel miras, ziyaretçilerin hizmetsel tüketimine sunulabilir. Bu mimarî çekim noktalarının seçiminde Millî Mücadele mirası hem Maraş hem de ziyaretçiler için önemli bir fırsattır.

KAYNAKÇA

- Alpaslan, Erhan (2013), “**Millî Mücadele Dönemi’nde Anadolu’da Kurulmuş Olan Kadın Derneklerinin Maraş Millî Mücadelesi’ne Destekleri**”, Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu, 25 - 27 Aralık 2013, Gaziantep, Bildiriler Kitabı (ed. Erdem Ünlen, Orhan Neçare, Yunus Emre Tansü, Mehmet Biçici), 2015, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, ss. 3-24.
- Arslan, Hasan (2017), **Ahmed Paşa (d. ? - ö. ?): Maraş Beylerbeyi**, Kahramanmaraş Ansiklopedisi (ed. İbrahim Solak), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, Kahramanmaraş.
- Auwers, Sigrid van der (2012), “**Contemporary Conflict, Nationalism, and the Destruction of Cultural Property During Armed Conflict: A Theoretical Framework**”, Journal of Conflict Archaeology, Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 49-65.
- Bağdatlılar, Adil (1974), **Uzunluk: İstiklâl Harbi’nde Kahramanmaraş**, Kervan Yayınları, İstanbul.
- Brewer, John D. (2006), “**Memory, Truth and Victimhood in Post-Trauma Societies**”, The Sage Handbook of Nations and Nationalism, (ed. Gerard Delanty ve Krishan Kumar), Sage Publications, Londra.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Kahramanmaraş (1973), **İl Yıllığı**, Kemal Matbaası, Adana.

- Çobanoğlu, Ahmet Vefa (2012), **Maraş Ulucamii**, Cilt: 42, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul.
- Eyicil, Ahmet (2003), “**I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi**”, Belleten, Cilt: 67, Sayı: 250, ss. 911-947.
- Eyicil, Ahmet (2013), “**İşgal Döneminde Fransız ve Ermenilere Karşı Maraş Mücadelesi**”, Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu, 25 - 27 Aralık 2013, Gaziantep, Bildiriler Kitabı (ed. Erdem Ünlen, Orhan Neçare, Yunus Emre Tansü, Mehmet Biçici), 2015, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, ss. 57-81.
- Eyicil, Ahmet (2017), **Ali Sezai Efendi (Seyit Ali Sezai Kurtaran) (d. 1869 - ö. 1937): Maraş Mücadelesinin Liderlerinden**, Kahramanmaraş Ansiklopedisi (ed. İbrahim Solak), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, Kahramanmaraş.
- Gönen, Cengiz (2005), **Ulusal Kurtuluş Savaşının ilk Kahramanı Maraş**, Lazer Yayınları, Ankara.
- İHA (2017), “**Şeyh Ali Sezai Kurtaran'ın Çilehanesinin Sırrı Çözüldü**”, <https://www.marasgundem.com.tr/spor/seyh-ali-sezai-kurtaranin-cilehanesinin-sirri-cozuldu-1431014h> (08.12.2019).
- Karadağ, Hüsamettin (1943), **İstiklal Savaşında Maraş**, Ata Çelebi Basımevi, Mersin.
- Koç, Kemalettin, (2010). **Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi**, Ukde Yayınları, Kahramanmaraş.
- Özalp, Yalçın (1984), **Mustafa Kemâl ve Milli Mücadele'nin İlk Zaferi**, Kahramanmaraş Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara.
- Özkarıcı, Mehmet (2007), **Türk Kültür Varlıkları Envanteri: 46 (Kahramanmaraş)**, Cilt: 1 ve 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkan, Salih (2013), “**Albayrak Gazetesine Göre Maraş Savunması**”, Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu, 25 - 27 Aralık 2013, Gaziantep, Bildiriler Kitabı (ed. Erdem Ünlen, Orhan Neçare, Yunus Emre Tansü, Mehmet Biçici), 2015, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, ss. 129-158.
- Smith, Laura Jane (2006), **Uses of Heritage**, Routledge, Londra.

KSÜSBD Milli Mücadelenin 100. Yılında Kahramanmaraş Özel Sayısı

- Tekin, Rahmi (1996), “**Zülkadir Beyliği ve Osmanlı Devleti Zamanında Maraş Vakıfları**”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Tekin, Rahmi (2000), “**Zülkadir Beyliği ve Osmanlı Devleti Zamanında Maraş'ta Yapılan Vakıf Eserler**”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 3, S. 3, ss. 309-340.
- Turgut, Hulûsi (Der.) (2005), **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- Ülken, Hilmi Ziya (1990), “**Anadolu'da Şehirlerin Gelişimi**” (Çev. Abdülkadir Yuvalı), Millî Kültür Dergisi, S. 77, ss. 10-19.
- Ünalp, F. Rezzan (2018), “**Birinci Dünya Harbi Sonunda Maraş'ın İtilaf Devletlerince İşgali ve Maraş Savunması**”, Gazi Akademik Bakış Dergisi, C. 11, S. 22, ss. 205-235.
- Vezir Hoca (1962-1963), **Vezir Hoca Hatıraları**, Edik Dergisi.
- Yakar, Serdar (2014), **Maraş Milli Mücadelesinde Arslan Bey**, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş.